

ODABIR JEZIKA MEĐU BEOGRADSKIM SEFARDIMA U MODERNO DOBA¹

Ivana Vučina Simović

Apstrakt

Tema ovog članka je odabir jezika među beogradskim Sefardima u epohi modernizacije (od kraja XIX veka od četrdesetih godina XX veka). Naša analiza pokazuje da su kako interesovanje za učenje i korišćenje jezika, tako i sâm koncept maternjeg/nacionalnog/stranog jezika bili uslovljeni ideološkim i kulturološkim razlozima prisutnim u to doba. Kada je reč o odabiru stranog jezika, može se primetiti da su odluke u nekim slučajevima odražavale tendencije prisutne među ostalim etničkim grupama, dok su u drugim bile karakteristične samo za Sefarde. Cilj nam je bio da pružimo dublji uvid u upotrebu i odnos prema jezicima među Sefardima u Beogradu, kao i da doprinesemo boljem razumevanju efekata modernizacije na stanovnike Beograda uopšte.

Ključne reči: odabir jezika, modernizacija, Sefardi u Srbiji, maternji/etnički/nacionalni/strani jezik, podučavanje stranih jezika u prošlosti.

Uvod

Predmet i ciljevi studije

U središtu ove studije je odabir jezika među beogradskim Sefardima u doba ubrzane modernizacije, od druge polovine XIX veka do Drugog svetskog rata. U članku se analiziraju ideološki i kulturni razlozi koji su, u tom razdoblju korenitih promena, uslovljavali odabir maternjeg, nacionalnog i stranog jezika (ili više njih) u okviru samorefleksije i traganja Sefarda za identitetom, što E. Benbasa i A. Rodrig opisuju na sledeći način:

„(...) Sefardi će morati da se suoče sa velikim izazovima savremene jevrejske istorije, a to su identitet, zajednica, odanost grupi i odnos prema Državi. Takođe će morati da odgovore na opštije pitanje: kako biti Jevrejin, a naročito sefardski Jevrejin, u modernom svetu?“² (Benbassa; Rodrigue, 2004: 20)

¹ Ovaj članak je napisan u okviru projekta 178014: *Dinamika struktura savremenog srpskog jezika*, koji je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² „(...) *los sefardíes tendrán que hacer frente a los grandes desafíos de la historia contemporánea de los judíos: identidad, comunidad, lealtad al grupo y relación con el Estado. También tendrán que responder a un interrogante más general: ¿cómo ser judío, y, concretamente, judío sefardí, en el mundo moderno?*.”

Iako smo se fokusirali na uticaj modernizacije na jezičkom planu, podatke o odabiru jezika među Sefardima analiziraćemo kroz vreme, uzimajući u obzir i odabir jezika u orijentalnom periodu, što će nam omogućiti potpuniju analizu predmeta naše studije. Na osnovu podataka iz korpusa sačinjenog od raznovrsnih autentičnih tekstova i upitnika *Moja porodica* (Jevrejski istorijski muzej, 1979–1980), kao i brojnih sekundarnih izvora, želimo da kvalitativnom i kritičkom sociolingvističkom analizom utvrdimo koje jezike su beogradski Sefardi koristili u međusobnoj komunikaciji i u kojoj meri su učestvovali u višejezičnosti koja je u Beogradu negovana vekovima, najpre u orijentalnom razdoblju u multietničkom Beogradu, a potom i u doba ubrzane modernizacije ovog grada kao srpske prestonice.

Da bismo odgovorili na postavljena pitanja, biće neophodno da potražimo podatke o tendencijama u izboru jezika među Sefardima uopšte, pri čemu ćemo posebnu pažnju obratiti na jezike koje su koristili/učili u domenu obrazovanja. Osim toga, podatke o tome koje su jezike Sefardi poznavali u različitim razdobljima analiziraćemo i kvalitativnom i kvantitativnom metodom. Podatke o poznavanju stranih jezika upoređićemo s podacima iz studija o izboru stranih jezika u srpskoj sredini. Reč je prevashodno o studijama posvećenim istoriji moderne nastave stranih jezika (francuskog, nemačkog, ruskog i engleskog) u Srbiji.

Naš osnovni cilj je da dobijemo kompletniju sliku o upotrebi i stavovima prema jezicima među beogradskim Sefardima kao odrazu opštijih društvenih i identitetskih fenomena. Osim toga, ovom analizom želimo da doprinesemo boljem poznavanju nastave stranih jezika i uticaja modernizacije na stanovnike Beograda, naročito na one sefardskog porekla.

Primarni izvori

Naš korpus sastoji se od raznih sefardskih istorijskih dokumenata, štampanih ili pisanih rukom. U prvu grupu spadaju tekstovi objavljeni u periodu od kraja XIX veka do Drugog svetskog rata u sefardskoj štampi i dvema knjigama koje sadrže primere prepiske Sefarda. Što se tiče tekstova pisanih rukom, reč je o zvaničnim dokumentima iz XIX veka i anketi *Moja porodica*, sprovedenoj među pripadnicima raznih jevrejskih zajednica u bivšoj Jugoslaviji 1979. i 1980. godine. Kako su nam upitnici koje su popunili Sefardi poreklom iz Beograda poslužili za analizu odabira jezika, u nastavku ćemo dati opis korišćenog materijala.

Upitnika koje su popunili Sefardi rođeni između 1890. i 1942. godine ima 23, ali tome možemo dodati i podatke koje su ispitanici dali o svojim roditeljima, babama i dedama, kao i dva upitnika koja smo mi podelili 2004. godine. U ovom članku ćemo analizirati odgovore na pitanja u vezi sa jezikom/jezicima koje su znali i koristili ispitanici i njihovi roditelji, dede i babe. Broj osoba za koje imamo podatke o tome koje su jezike znale iznosi 68 (37 žena i 31 muškarac).

Moja porodica je dragoceno sociolingvističko svedočanstvo o različitim aspektima života Jevreja od druge polovine XIX veka do osamdesetih godina XX veka. Iako upitnik nije sačinjen sa namerom da posluži kao izvor za lingvistička istraživanja, očigledno je da su njegove autorke³ bile svesne značaja jezika za sticanje opšte slike o porodičnom i društvenom životu Jevreja u prošlosti. Pitanja u vezi sa jezicima bila su sledeća:

„I odeljak: Moja porodica danas

12. Jezik kojim se u kući govori sada

13. Jezik kojim se govorilo u kući roditelja

III odeljak: Moje opšte obrazovanje – stručno obrazovanje

4. Govorim – služim se jezicima

IX odeljak: Moji roditelji

6. Govorili su /jezik ili jezici/

7. Pismenost

X odeljak: Moji deda i baba

Molimo da napišete ono čega se sećate o njima. Za odgovor se služite istim pitanjima kao za roditelje /IX odeljak, pitanja 1–15.“ (Jevrejski istorijski muzej, 1979–1980)

Uprkos tome što ga nisu sastavljali eksperti iz oblasti (socio)lingvistike, upitnik predstavlja jedinstven dokument zbog autentičnosti sadržaja i vremena u kojem je sproveden. Ipak, moramo napomenuti da njegovo korišćenje ima određena ograničenja: ponekad ne nudi isti broj podataka za oba pola niti nudi informacije o tome kako su se menjali izbor i vladanje jezikom/jezicima tokom života pojedinca (što je od suštinskog značaja za izučavanje održavanja/zamene jezika).

Podaci kojima raspolažemo obuhvataju beogradske Sefarde rođene između 1840. i 1942. godine, a podelili smo ih u tri generacijske grupe, u odnosu na dva prelomna trenutka, a to su 1880. godina, nakon koje su Sefardi počeli više da se integrišu u srpsko društvo i obrazovanje, i 1918. godina, kada je završen Prvi svetski rat i kada su započele značajne istorijske promene.

Rezultati za svaku grupu ispitanika izloženi su u tabelama (videti *tabele 1–6*), pri čemu prve tri tabele prikazuju stepen jednojezičnosti (na jevrejsko-španskom ili srpskom) i

³ Iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja saznali smo da je anketa *Moja porodica* bila rezultat rada Jevrejki na očuvanju jevrejske tradicije. One su se okupile 18. novembra 1979. godine u Beogradu na sastanku Koordinacionog odbora ženskih jevrejskih sekcija. Aktivistkinje Luci Petrović-Mevorah, Eta Najfeld, Lea Sorger, Tina Finci, Nina Glišić, Vilma Market, Bonka Davičo, Magda Fenje-Micić, Magda Berger, Jela Hidvegi i druge osmislile su upitnik i organizovale prikupljanje podataka. Ženske sekcije u različitim jevrejskim opštinama u bivšoj Jugoslaviji dobile su zadatak da podele upitnike svima koji su bili zainteresovani za saradnju. Materijal koji su dobile bio je u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu razvrstan prema boravištu ispitanika.

dvojezičnosti (na jevrejsko-španskom i srpskom) u internoj komunikaciji među Sefardima, dok preostale prikazuju zastupljenost stranih jezika u jezičkom repertoaru ispitanika. S obzirom na to da je naš uzorak ograničen u pogledu broja i reprezentativnosti, nije moguće doneti čvrste zaključke, ali svakako se može s priličnom pouzdanošću govoriti o tendencijama u izboru jezika u sefardskoj zajednici u doba ubrzane modernizacije.

Šta nam otkriva odabir jezika?

Lingvisti i sociolingvisti često naglašavaju da je izbor jezika u višejezičnom kontekstu izuzetno značajan faktor.⁴ Ipak, ne postoji definicija ovog pojma. Brojni autori ističu da je odabir jezika sastavni i suštinski deo jezičkog (dvojezičnog ili višejezičnog) ponašanja i uglavnom je u skladu s normama jezičkog ponašanja koje su opšte prihvaćene među govornicima (Fase et al, 1992: 7; Pütz, 1997: ix; F. Gimeno Menéndez; M. V. Gimeno Menéndez, 2003: 81).

Kada je reč o održavanju/zameni⁵ manjinskih jezika, Fejz et al (1992: 6–7) tvrde da izbor jezika u komunikaciji unutar grupe ima presudan uticaj na rezultat ovih procesa i zbog toga smatraju da je potrebno detaljno analizirati promene u izboru jezika u internoj komunikaciji među pripadnicima grupe. Hiltenstam i Straud (1996: 572) dodaju da to koji će jezik pojedinci koristiti zavisi od njihovih ličnih karakteristika i konteksta komunikacije. To rezultira očiglednim pravilnostima u promenama obrazaca upotrebe jezika koje su karakteristične za zamenu jezika.

Polazeći od osnovnih postulata sociolingvistike, Filipović insistira na tome da postoji suštinska veza između odabira jezika i uređenja društvenih i jezičkih zajednica, što posebno dolazi do izražaja u društvenim interakcijama:

„Smatram da je struktura naših društvenih i govornih zajednica, koje direktno i indirektno utiču na položaj svake individue u društvenoj hijerarhiji zasnovanoj na moći, segregaciji i hegemoniji, tesno i suštinski povezana sa odabirom jezika koji vršimo svaki put kada se upuštamo u društvenu interakciju“.⁶ (Filipović, 2015: 1)

⁴ U tom smislu, Fazold (1984: 180, citat iz: Pic, 1997: ix) napominje da sociolingvistika kao disciplina uopšte ne bi postojala da govornici nemaju mogućnost izbora jezika.

⁵ Hiltenstam i Straud (1996: 572) nude definiciju održavanja/zamene jezika zasnovanu na izboru jezika: „Zamena jezika je proces u kojem isključiva upotreba manjinskog jezika prerasta u naizmeničnu upotrebu dva jezika, koja se s vremenom transformišu u isključivu upotrebu većinskog jezika.“ / *“Language shift is seen as a process where categorical use of the minority language develops into a phase of alternate use of the two languages which in turn develops into categorical use of the majority language.”*

⁶ *“I argue that the structure of our social and speech communities, which directly and indirectly impact each individual’s positioning on a social hierarchy based on power, segregation and hegemony, stands in close and intrinsic correlation with language choices we make every time we engage in social interaction.”*

S druge strane, Pic (1997: ix) ovu istu korelaciju tumači sa stanovišta kognitivne lingvistike i zaključuje da govornici na raspolaganju imaju različite jezike „kada uređuju i strukturiraju, odnosno ‚tumače‘ svoja društveno-kulturna iskustva u svetu“.⁷ Kako objašnjava Filipović, način na koji se pojedinci, svesno ili nesvesno, odlučuju za neki jezik zapravo pruža uvid u mnogo više od pukih informacija o jeziku: odabir jezika nam pruža informacije o karakteru govornika i njihovim identitetima (Filipović, 2015: 2).

U nastavku ćemo predstaviti jezičke izbore koje su Sefardi pravili u različitim periodima, a naročito u doba modernizacije i u domenu obrazovanja. Cilj nam je da pokažemo da odabir jezika za komunikaciju unutar i između zajednica direktno zavisi od istorijskih okolnosti i aktuelnih političko-društvenih ideologija, iz kojih pak proizilaze odgovarajuće jezičke ideologije, što se jasno vidi u novom tumačenju pojmova maternji/nacionalni/strani jezik koje je među beogradskim Sefardima donelo novo doba.

Izbor jezika među beogradskim Sefardima kroz vreme

Život beogradskih Sefarda i njihovi jezički izbori u orijentalnom razdoblju

U orijentalnoj epohi (1521–1867) beogradski Sefardi su, poput pripadnika njihove vere u drugim delovima Osmanlijskog carstva i njihovih sugrađana koji su pripadali drugim etničkim i verskim grupama (Turci, Srbi, Romi, Grci, Aromuni/Cincari i Jermeni), vodili patrijarhalan, pobožan i tradicionalan način života, koji ćemo ukratko predstaviti.⁸

Sefardi su vekovima živeli u posebnoj četvrti grada koja je često nazivana Jevrejska mala (mahala) ili Jalija (od turske reči *jaly* što znači „obala reke“ jer se nalazila na obali Dunava), u skromnim, uglavnom prizemnim kućama, zbijenim i međusobno povezanim dvorištima ili okrenutim ka zajedničkom dvorištu (*curtijo* na jevrejsko-španskom). Njihovi običaji i navike u pogledu ishrane, oblačenja, ponašanja i dr. gotovo u potpunosti su bili prilagođeni orijentalnom okruženju. Otuda i strog patrijarhalni poredak u porodici i društvu i podređenost svakodnevnog života i intelektualnog rada religiji. Njihov život je, uopšteno gledano, bio veoma skroman; mnogi su živeli u siromaštvu jer su se bavili skromnim profesijama, a imali su velike porodice.

Obrazovanje balkanskih Sefarda se u čitavoj orijentalnoj epohi sprovodilo pod okriljem jevrejske opštine, čije su se vođe birale među najimućnijim i najuvaženijim muškarcima. Opština je imala sopstvenu školu (*mildar* na jevrejsko-španskom, *Talmud*

⁷ “(...) we may assume that speakers have linguistic alternatives available to them when organizing and structuring, i. e. ‘construing’ their social and cultural experiences in the world.”

⁸ Prikaz je sačinjen na osnovu podataka iz: Vučina Simović (2009; 2010; 2013); Vučina Simović i Filipović (2009) i Filipović; Vučina Simović (2012). Za više informacija konsultovati bibliografiju navedenih radova.

Torá na hebrejskom), koju su mogli pohađati isključivo dečaci i koja je đacima pružala tek osnovna znanja o verskoj književnosti i gramatici hebrejskog jezika. Samo je mali broj učenika nastavljao školovanje u višim verskim školama.

Za razliku od dečaka, sefardske devojčice nisu dobijale formalno obrazovanje sve do druge polovine XIX veka. Žene su, iako nepismene, znale molitve i verske zakone i propise. Majke su ih podučavale kako da vode domaćinstvo, ali i raznim formama usmene književnosti i narodnih tradicija.

Za vreme Osmanlijskog carstva, sociolingvistička situacija sefardskih zajednica bila je ista na čitavom Orijentu. Glavni govorni jezik bio je jevrejsko-španski, koji su muškarci⁹, naročito oni najobrazovaniji koji su pripadali verskoj eliti, koristili paralelno s hebrejskim (diglosija). Jevrejsko-španski je bio niži varijetet rezervisan za svakodnevni život, dok se prestižni hebrejski jezik (zajedno s aramejskim) koristio kao jezik jevrejske vere i kulture. Kako se hebrejski smatrao „pravim“ jezikom Jevreja, jevrejsko-španski, iako je bio govorni jezik i jezik nastave u tradicionalnim jevrejskim školama, nije izučavan kao školski predmet.

Patrijarhalan i konzervativan način života nije dozvoljavao ženama direktan pristup obrazovanju, kao ni intraetnički i interetničkom javnom životu, pa je Sefartkinjama dostupna bila samo sefardska etnička kultura i jednojezičnost na jevrejsko-španskom. One su na taj način, htele – ne htele, više od četiri veka bile stub očuvanja i prenošenja etničkog jezika i tradicionalnih vrednosti, usmene književnosti i običaja (Vučina Simović, 2009: 96–98; Filipović; Vučina Simović, 2010).

Kao i u slučaju hebrejskog jezika, učenje stranih jezika je kod Sefarda bilo privilegija muškaraca koji su bili u čestom kontaktu sa drugim etničkim i verskim grupama.¹⁰ Međutim, strani jezici se nisu učili u jevrejskim školama, već u neposrednoj komunikaciji sa susednim grupama, zbog čega je kompetencija u ovim jezicima značajno varirala.¹¹

Za Sefarde na Balkanu, poznavanje jezika koji su se najčešće koristili u trgovini bio je važan preduslov za posao. Osim turskog, sefardski muškarci su često znali i italijanski i grčki, jer su oni spadali u najznačajnije trgovačke jezike tog doba. Iako nema dovoljno

⁹ Iz verskih razloga, svi sefardski muškarci su morali da znaju da čitaju hebrejski. Iako je kod većine znanje hebrejskog bilo tek bazično, uticaj ovog jezika kako na pisani tako i na govorni jevrejsko-španski jezik sigurno je bio veliki, i to ne samo među rabinima već i među običnim ljudima (Baruh, 1923: 20–25).

¹⁰ Uglavnom su to bili trgovci, zanatlije i predstavnici jevrejske zajednice u državnim stvarima i u odnosima s drugim etničkim i verskim grupama.

¹¹ Treba napomenuti da je u prošlosti višejezična komunikacija bila prevashodno prisutna u domenu rada i da nije zahtevala visok stepen jezičke kompetencije. Široka rasprostranjenost višejezičnosti u Evropi bila je pre svega rezultat toga što je poznavanje nekoliko jezika bilo „preduslov za obavljanje brojnih zadataka u svakodnevnom životu“ (*‘a necessary precondition for mastering the various tasks in everyday life’*) (Braunmüller & Ferraresi, 2003: 3).

istorijskih izvora, može se pretpostaviti da su Sefardi u određenoj meri takođe znali srpski, cincarski, jermenski i druge jezike. Sa političkim i kulturnim usponom Slovena u XIX i XX veku, beogradski Sefardi su počeli da uče i koriste slovenske jezike, a među njima i srpski (Vučina Simović, 2013: 182).

Kao što se moglo očekivati, među jezicima koje su Sefardi znali isticao se turski, budući da je to bio jezik Osmanlijskog carstva i samim tim prestižan jezik, koji je izvršio veliki uticaj na druge jezike koji su se koristili u carstvu. Ipak, turski u to doba nije bio *lingua franca* u komunikaciji između različitih grupa. Sociolingvističku situaciju je karakterisala stabilna višejezičnost, pri čemu je nekoliko jezika smatrano prestižnim i bilo u širokoj upotrebi na mestima na kojima su se sretali i međusobno komunicirali ljudi različitog porekla (Vučina Simović, 2013: 181): u *čaršiji* (tursk. *çarşı*), društveno-ekonomskom središtu grada, i brojnim *konačištima* (tursk. *hans*) u njenoj blizini.

Istorijski podaci otkrivaju da je eksterna višejezičnost bila veoma cenjena među različitim grupama koje su živjele na Balkanu pod turskom vlašću, za razliku od interne višejezičnosti i zamene etničkog jezika drugim (turskim ili jezicima različitih *mileta*). Razlog tome je taj što je etnički jezik intuitivno doživljavan¹² kao suštinski deo identiteta grupe i što je ujedno doprinisao zadržavanju društveno-etničkih granica prema „drugima“ (Vučina Simović, 2010: 259–262; 2013: 177). Stoga je jevrejsko-španski uspeo da se održi kao jedini jezik komunikacije u sefardskoj porodici i zajednici u Beogradu sve do druge polovine XIX veka.

Šta je modernost i kako je ona uticala na jezike? Slučaj Sefarda na Orijentu

Pod modernošću podrazumevamo novi model civilizacije zasnovan na racionalističkom viđenju sveta koji se u XIX i XX veku iz Zapadne Evrope proširio po čitavom svetu (Benbassa & Rodrigue, 2004: 175; Filipović, 2015: 9). Njegovi najveći „proizvođači i snabdevači“ bile su društvene i intelektualne elite (Gellner, 1964, cit. iz: Smith, 1998: 27). Osnovne ideje modernosti (među kojima se ističu one o napretku, prosvetiteljstvu, objektivizmu, empirizmu i sl.) uzdrmale su tradicionalan način života i dovele do uspostavljanja novog društvenog poretka, s novim ciljevima i potrebama (Bauman; Briggs, 2003: 17; Filipović, 2015: 11).

Treba napomenuti da je modernost veoma kompleksan fenomen, jer je s jedne strane reč o dinamičnom i progresivnom procesu društvenog, političkog i ekonomskog karaktera, dok je s druge strane to bio ideološki pokret (ne bez razloga nazvan dobom

¹² Nazivi *djudio/djidio* i *djudezmo/judezmo* za etnički jezik Sefarda svedoče o tome da su ga oni pre modernizacije doživljavali kao svoj jezik.

razuma) koji je uticao na način razmišljanja i promenio način na koji su ljudi doživljavali, razumeli i (re)konstruisali celokupnu stvarnost.

Moderne ideje su se širile i razvijale u tesnoj sprezi s nacionalističkim idejama, koje su se pojavile u francuskoj i nemačkoj filozofiji krajem XVIII veka. I jedne i druge su se proširile po čitavom svetu, ali različitim ritmom i u različito vreme, što je direktno zavisilo od toga kakvi su bili odnosi između novih elita i zapadnih zemalja (Benbassa & Rodrigue, 2004: 175–176).

Moderne i nacionalističke ideje suštinski su izmenile percepciju o konceptu jezika, kao i o konkretnim jezicima. Štaviše, s pojavom nacionalnih država utemeljenih na vlastitim etničkim kulturama, koje su proglašene nacionalnim, jezik je postao jedan od novih stožera i simbola rađajućih etniciteta i etničkih/nacionalnih identiteta (Gellner, 1964, cit. iz: Smith, 1998: 27). Stvorena je nova ideologija, često označavana kao „ideologija nacionalnih država“ ili „ideologija nacionalnih/standardnih jezika“, na osnovu koje je jezik, nakon što bi ga određeni narod proglasio svojim, dobijao svoj moderni, standardizovani oblik i postajao sastavni deo etničkog i nacionalnog identiteta države i svih njenih građana. Upotreba tog jezika se direktno povezuje s društveno-ekonomskim napretkom, za razliku od jezika manjinskih grupa, koji se povezuju s nečim „stranim i različitim“ i „zastarelim“ (Callaway, 2008: 19), za šta nema mesta u modernom društvu. Ideja „jedna država – jedan narod – jedan jezik“ na taj način je prikrila činjenicu da je (individualna i društvena) višezjezičnost u evropskom okruženju nekada bila pre pravilo nego izuzetak (Braunmüller & Ferraresi, 2003: 1). U ovom članku ćemo se baviti uticajima prihvatanja ideologije o nacionalnim/standardnim jezicima na zamenu jevrejsko-španskog jezika.

Kada je reč o modernizaciji u orijentalno-sefardskom kontekstu, Benbasa i Rodrig (2004: 19, 176–177) ukazuju na to da je to bio polivalentan proces, jer je obuhvatao nekoliko paralelnih pokreta, koje je svaka sefardska zajednica, zbog istorijskih razloga i uslova za pozapadnjačenje, tumačila na različit način. Ove navode smo potvrdili vlastitim istraživanjima, koja ukazuju na jasan kontinuum između sefardskih zajednica u bivšoj Jugoslaviji u pogledu dinamike i stepena usvajanja modernih ideja i posledične zamene sefardskog etničkog jezika: na jednom kraju se nalazi beogradska zajednica, kao najprogresivnija, a na suprotnom bitoljska, kao najtradicionalnija i najkonzervativnija, dok su zajednice u Sarajevu i Skoplju negde između, s tim što se sarajevska modernizovala brže od skopske (Vučina Simović, 2010).

Širenje modernih ideja među Sefardima zavisilo je, kao i u drugim slučajevima, od želje njihove elite da se modernizuje pod uticajem propagande koju su vršili „zapadnjački misionari“ i od slike koje su imali o eliti većinske grupe i Jevrejima na Zapadu. Moderne ideje, koje su obuhvatale i pomenutu jezičku ideologiju, prenosile su se s viših slojeva sefardskog društva na niže. U narednom primeru videćemo kako je španski senator Anhel Pulido čestu metaforu o modernizaciji i napretku kao o svetlosti preneo na jezički plan. On

se, kao „apostol sefardskih ciljeva“ u Španiji i veliki pristalica rekasteljanizacije jevrejsko-španskog jezika, zalagao za jezik sefardske elite:

„Ali u ovoj razlici mi se držimo jezika onih odozgo; ne samo zato što je on onaj pravi, već zato što on predstavlja svetlost koja ide napred, koja pokazuje put koji izraz treba da sledi; sa te visine se spušta u novine, knjige, molitvu, pesmu, pozorište... i tamo ga preuzima narod i prilagođava mu se“. (Pulido, 1905: 64; prev. I. V. S)¹³

U pismu upućenom Pulidu, Mojses Abravanel iz Soluna objašnjava da odabir jezika među Sefardima direktno zavisi od društvenog statusa govornika. Viši sloj je insistirao na korišćenju francuskog ili italijanskog jezika, srednji se ugledao na viši, dok je niži sloj zadržao jevrejsko-španski jezik.

„Pripadnici aristokratije veoma retko govore kastiljanski; prihvataju francuski ili italijanski; ali među pripadnicima srednje klase i običnog naroda prevladava jevrejsko-španski, a neke porodice srednje klase sada počinju da koriste i francuski. Ne verujem da će se tek tako izgubiti ovaj lepi jezik, s obzirom na broj Jevreja u našem gradu koji ga govore i koriste. Usled asimilacije sa drugim narodima, pridaje se sekundarni značaj španskom jeziku, koji bi mogao da izgubi mnogo od svog značaja kada bi na čelo naše provincije došla druga vlast“. ¹⁴ (Pulido, 1905: 440–443)

Modernizacija beogradskih Sefarda: društvene i jezičke posledice

Srpsko društvo je ušlo u doba prilično brze modernizacije, koju je predvodila društvena elita željna da što pre postane moderna i evropska. Uskoro su svi stanovnici Beograda prošli kroz duboke ideološke, društvene, političke i jezičke promene. Sefardska zajednica, poput ostalih manjinskih grupa u Beogradu, morala je da se prilagodi načinu života i kulturno-jezičkom okruženju koje je stvorila srpska elita kako bi mogla da napreduje. Prilagođavanje je teklo brže među bogatijima i/ili mlađima, a podrazumevalo je niz promena, koje ćemo izložiti u nastavku. S vremenom je kulturno-jezička asimilacija Sefarda u srpsko društvo bivala sve izraženija. No uprkos sve većoj akulturaciji, Sefardi

¹³ *“Pero en esta diferencia nos atenemos al lenguaje de los de arriba; no solamente porque es el verdadero, sino porque él representa la luz que marcha por delante, la que va señalando el derrotero que ha de seguir la expresión; desde esa altura desciende al periódico, al libro, al sermón, al canto, al teatro... y allí lo recoge el pueblo y se lo asimila.”*

¹⁴ *“Entre la alta aristocracia non se habla el castellano que muy poco; adoptan el frances o el Italiano; ma entre la mediana y la ordinaria es el Judeo-Español que domina, y en algunas familias de la clase mediana tambien se emesa hoy a emplear el frances, creo que non se piedre en tan poco esta lengua linda, siendo hoy todo el número de judios de nuestra ciudad que la hablan y emplean. La asimilacion a otros pueblos hace dar una emportancia segundaria al Español, que puede piadrer mucho de su valor si otro gobierno ocuparia nuestra provincia.”*

su uspjeli da očuvaju svoj etnički i verski identitet, a u manjoj meri i jezik, sve do Drugog svetskog rata.¹⁵

Modernizacija je donela značajne promene u sefardskom načinu života: njihovo sve veće iseljavanje iz Jevrejske mahale i biranje modernih profesija za posledicu su imali progresivno prihvatanje novih, evropskih navika i običaja (*a la franca/ franga*) u pogledu načina oblačenja, ponašanja, rada i sl. Sefardi stvaraju nove porodične i društvene odnose: strog patrijarhalni poredak slabi, a jača individualizam. Na ove promene bismo nadovezali smanjenje interesovanja za religiju, usmenu tradiciju i narodne običaje. Od poslednje decenije XIX veka sve više Sefarda napušta jevrejsku četvrt Jaliju, gde ostaju da žive, u starom duhu, samo najstariji, najkonzervativniji i najsiromašniji (Vučina Simović, 2010: 125–130).

Među beogradskim Sefardima je polovinom XIX veka poraslo interesovanje za svetovno i moderno obrazovanje. Privučeni modernim životom, uvideli su da tradicionalno obrazovanje ni njima ni njihovoj deci ne nudi znanje neophodno za napredak u modernom društvu. Nezadovoljstvo, koje je bivalo sve veće, nagnalo je sefardsku elitu da deluje. Godine 1847. Jevrejska opština je osnovala školski fond za unapređenje obrazovanja. Zvanični dokumenti o osnivanju otkrivaju velike ambicije i očekivanja potpisnika u pogledu poboljšanja uslova rada i efikasnosti nastave u jevrejskoj školi u Beogradu. Planirali su, između ostalog, da uvedu podučavanje srpskom, grčkom i hebrejskom jeziku (Istorijski arhiv Beograda, 1847; Arhiv Srbije, 1847). Ali uprkos ostvarenom napretku i uvođenju časova srpskog i nemačkog jezika u završnom, sedmom razredu (Sindik s.a.: 102), promene nisu bile dovoljne. Jevrejska škola nije mogla da ide u korak s vremenom i da prati razvoj javnog obrazovanja.

Kako nisu sami uspjeli da sprovedu reforme koje su želeli, Sefardi su početkom šezdesetih godina XIX veka odlučili da se obrate vlastima i zatraže da njihova škola postane deo javnog školstva. Dobili su potvrđan odgovor i tako je počela era obrazovanja Sefarda na većinskom jeziku. Srpski učitelji su 1864. godine počeli da podučavaju sefardsku decu u reformisanoj jevrejskoj školi na Jaliji, gde je država otvorila i javnu školu za devojčice različite etničke pripadnosti, među kojima su najbrojnije bile jevrejske učenice (Vučina Simović, 2010: 139–140).

U početku su uvedene reforme stvorile prepreku u vidu jezika komunikacije između nastavnika i učenika. Ministarstvo prosvete je početkom sedamdesetih godina XIX veka primilo brojne žalbe nastavnika i sefardskih predstavnika zbog nedovoljnog poznavanja jezika nastave među sefardskim đacima. O tome da su i sami učenici osećali

¹⁵ Stvaranje granica između novih država oslabilo je kontakte između sefardskih zajednica, ali ih nije uništilo. Na taj način je zajednička kulturna zona Sefarda koja je doživela procvat u orijentalnoj epohi uspjela da se održi, uprkos progresivnoj dekadenciji, sve do Drugog svetskog rata (Benbassa & Rodrigue, 2004: 19, 174–175).

potrebu da unaprede znanje srpskog jezika svedoči odluka grupe sefardskih mladića s Jaliye da 1872. godine osnuju „Društvenu školu za izobražavanje srpsko-jevrejske omladine“ (Arhiv Srbije, 1873). Kako je izjavio David Alkalaj iz Beograda, u toj školi su se predavali srpski jezik i gramatika, a mogli su je pohađati i neobrazovani Srbi i pripadnici drugih etničkih grupa, među kojima su bili Grci i Cincari, koji su hteli da poboljšaju svoje slabo znanje srpskog jezika (Alkalaj, 1939: 5).

Nekoliko godina kasnije, problem s jezikom je prevaziđen zahvaljujući unapređenju znanja srpskog jezika, pa je veći broj sefardskih učenika mogao da nastavi i, u većem broju slučajeva, završi školovanje u srednjim školama i Liceju (koji je 1905. godine prerastao u univerzitet) (Kalderon, 1939; Rakić, 1992: 337). Sefardi su se tako u potpunosti integrisali u srpski obrazovni sistem, nakon perioda progresivne adaptacije u kojem su neprestano rasli potreba i interesovanje za učenjem jezika, pre svega srpskog, ali i svetskih jezika koji su u to vreme bili u modi. To je kulminiralo zamenom sefardskog etničkog jezika srpskim u oblasti obrazovanja, a kada je reč o formalnoj nastavi stranih jezika, sefardski učenici su na kraju učili iste jezike kao učenici druge etničke pripadnosti s kojima su svakodnevno delili đачke klupe.

a) Zamena jevrejsko-španskog jezika

Do kraja XIX veka, znanje stranih jezika nije uticalo na izbor jezika komunikacije unutar sefardske zajednice. Jedan od članaka Samuela B. Elijasa, urednika časopisa *El amigo del pueblo*, svedoči o tome da su i Sefardi na Orijentu naučili jezike zemalja u kojima su živeli da bi sa svojim susedima mogli da razgovaraju o poslu i drugim stvarima. Elijas tvrdi da to nije uticalo na upotrebu jevrejsko-španskog, „koji je postao, u nekom trenutku, njihov maternji i nacionalni jezik“¹⁶ (Elijas, 1889: 1, transkr. I.V.S). Međutim, isti autor je godinu dana ranije, u novinama *Luzero de la Paciencia* koje su objavljivane u Turnu-Severinu, istakao da su beogradski Sefardi svoj jezik već prilično zamenili srpskim:

„Naša braća i sestre iz Srbije (...) nastoje da usvoje navike i običaje svojih sunarodnika Srba, s kojima su u dobrim odnosima, i mnogo više koriste državni jezik nego svoj vlastiti jezik. – Na koncertima, balovima, u razgovorima, Jevreji koriste srpski; isto tako, kod kuće mnogi od njih govore samo državni jezik.“¹⁷ (Elijas, 1888: 83–84)

¹⁶ „*ke se izo, en alguna suerte, komo lengua materna i nacionala.*”

¹⁷ „*Nuestros hermanos de Serbia (...) se esfuerzan de adoptar los usos y costumbres de sus compatriotas Serbos, viven en buenas relaciones con ellos, practican mas mucho la lengua del pais que sus propia idioma. – En los conciertos, en los bailes, en sus conversaciones los Judios emplean el Serbo; mesmo en sus casas, muchos de ellos hablan solo la lengua del país.*”

Elijasove tvrdnje su na prvi pogled protivurečne, ali zapravo svedoče o promenama u izboru jezika među pripadnicima sefardske zajednice u Beogradu, do kojih je došlo znatno ranije nego kod drugih sefardskih zajednica na Orijentu. Rano prilagođavanje društvenim, kulturnim i ekonomskim prilikama u Srbiji u doba modernizacije omogućilo je sefardskoj zajednici, pre svega njenoj mladoj društveno-ekonomskoj eliti, otvaranje ka većinskom društvu, koje je ubrzano prihvatilo nove ideje i običaje. Među mladima su se posebno isticale Sefartkinje, koje su, nakon razdoblja u kojem su bile stub očuvanja etničkog jezika i kulture, postale nosioci njegove zamene. S obzirom na to da su, kao žene i Jevrejke, bile dvostruka manjina, odlučivale su se za upotrebu većinskog jezika da bi mogle da napreduju (Filipović; Vučina Simović, 2010). U isto vreme, starije generacije i/ili pripadnici nižih slojeva sefardskog društva bili su nosioci očuvanja tradicionalne sefardske kulture i jevrejsko-španskog jezika.

Podaci prikazani u *Tabeli 1* pokazuju da su učesnici u anketi *Moja porodica* rođeni između 1840. i 1879. godine (24 ukupno) bili većinom dvojezični (79%), i to više muškarci nego žene (85% nasuprot 73%), i da je jedan učesnik bio jednojezičan na srpskom. Očekivano, među ženama, koje su u tom periodu još uvek bile vezane za kuću, ima manje dvojezičnih, a više jednojezičnih govornika jevrejsko-španskog jezika (27%) nego među muškarcima (8%).

Tabela 1. Jezici u internoj komunikaciji među Sefardima rođenim između 1840. i 1879. god.

		24	Žene	11	Muškarci	13
Jezici	Ukupno	%		%		%
Srpski/srpskohrvatski i ladino/španski	19	79	8	73	11	85
Samo ladino/španski	4	17	3	27	1	8
Samo srpski/srpskohrvatski	1	4	0	0	1	8

U *Tabeli 2*, koja se odnosi na upotrebu jezika u internoj komunikaciji među ispitanicima rođenim između 1880. i 1917. godine (34 ukupno), možemo videti da je nivo dvojezičnosti zadržao istu prosečnu vrednost (79%), ali da je sada dvojezičnost zastupljenija među ženama (84%) nego među muškarcima (73%). Na osnovu činjenice da je jednojezičnost na srpskom među muškarcima porasla sa 8% u prvoj grupi na 27% u drugoj i da se tek pojavila kod žena u drugoj grupi (16%), možemo zaključiti da se zamena jezika odvijala brže među sefardskim muškarcima nego među ženama iste generacije.

Tabela 2. Jezici u internoj komunikaciji među Sefardima rođenim između 1880. i 1917. god.

		34	Žene	19	Muškarci	15
Jezici	Ukupno	%		%		%
Srpski/srpskohrvatski i ladino/španski	27	<i>79</i>	16	<i>84</i>	11	<i>73</i>
Samo ladino/španski	0	<i>0</i>	0	<i>0</i>	0	<i>0</i>
Samo srpski/srpskohrvatski	7	<i>21</i>	3	<i>16</i>	4	<i>27</i>

Podaci o ispitanicima rođenim između 1918. i 1942. godine, prikazani u *Tabeli 3*, iako malobrojni, pokazuju da je u ovoj generaciji dvojezičnost na jevrejsko-španskom i srpskom do Drugog svetskog rata opala na 50%, dok se jednojezičnost na srpskom povećala sa 21%, kolika je bila kod prethodne generacije, na 50%. Zanimljiva je razlika u raspodeli rezultata kada je reč o polovima. Uočavamo da je sada očuvanje jevrejsko-španskog prisutnije među muškarcima, kod kojih je veći stepen dvojezičnosti (67%) nego kod žena (43%), a manji stepen jednojezičnosti na srpskom (33% naspram 57%). Ovaj podatak potvrđuje naše pređašnje zaključke u vezi sa ulogom žena u podmakloj fazi zamene jezika. Upitnici pokazuju da su ispitanici jevrejsko-španski jezik koristili do Drugog svetskog rata, a da su nakon toga svi postali jednojezični na srpskom.

Tabela 3. Jezici u internoj komunikaciji među Sefardima rođenim između 1918. i 1942. god.

		10	Žene	7	Muškarci	3
Jezici	Ukupno	%		%		%
Srpski/srpskohrvatski i ladino/španski	5	<i>50</i>	3	<i>43</i>	2	<i>67</i>
Samo ladino/španski	0	<i>0</i>	0	<i>0</i>	0	<i>0</i>
Samo srpski/srpskohrvatski	5	<i>50</i>	4	<i>57</i>	1	<i>33</i>

b) *Zašto se zamjenjivao jevrejsko-španski jezik?*

Za razliku od dinamike modernizacije koja se razlikovala od društva do društva, novi režimi uspostavljeni u XIX i XX veku na Orijentu, osmanlijski u doba reformi (*Tanzimat*) i režimi u nacionalnim državama na Balkanu, prilično su jednodušno sproveli odluku da usvoje „unitarističku, monolitnu i jednokulturnu dimenziju zapadnjačke nacionalne države“. ¹⁸ Iz tog razloga se mlada srpska država, polunezavisna od osmanlijske vlasti (1818–1867), kao i sve ostale nacionalne države, zalagala za jednojezičnost na nacionalnom jeziku i stvorila klimu u kojoj je nacionalni jezik bio „ključ pristupa obrazovanju, zaposlenju i učešća u političkom životu“. (Đurić, 2013: 404)

Sefardi su u to doba jevrejsko-španski jezik povezivali sa „zastarelim“ i „zaostalim“ životom u patrijarhalnoj i pobožnoj jevrejskoj mahali, a srpski sa modernim i naprednim načinom života, i bili su duboko uvereni u to da će im ovladavanje ovim jezikom doneti veću društveno-ekonomsku pokretljivost u većinskom društvu.

Među Sefardima se brzo razvilo novo osećanje pripadnosti nacionalnoj državi i njenom narodu, kulturi i jeziku, koje je dovelo u sumnju kako sâm status jevrejsko-španskog kao jezika, tako i u njegovu simboličku vrednost kao etničkog i nacionalnog jezika. Polemika o maternjem jeziku vođena 1894. godine u časopisu *El amigo del pueblo* otkriva nam stavove mladih beogradskih intelektualaca o jevrejsko-španskom i srpskom jeziku:

„(...) da kao maternji jezik treba uzeti jezik zemlje koja nas je primila otvorenih ruku u vreme naše nesreće, koja nam je dala i koja nam daje plodove svih prava koja uživa svaki od naših sunarodnika. Deviza naše mlade inteligencije je prihvatanje srpskog kao maternjeg. I ona može imati za ishod udaljavanje od španskog govora, možda čak i potpuno, bar kao maternjeg jezika. Za nas je španski jezik strani jezik i ne treba mnogo nauke da bi se shvatilo da svako prvo treba da zna jezik svoje zemlje, a tek onda strane jezike“. ¹⁹ (prev. I.V.S)

Krajem XIX i početkom XX veka, Sefarde koji su bili nosioci modernizacije u svojim zajednicama počele su da privlače i dve društveno-političke ideologije koje su

¹⁸ „(...) *la dimensión unitaria, monolítica y monocultural del Estado-nación occidental*“ (Benbassa & Rodrigue, 2004: 237).

¹⁹ „(...) *ke como lengua materna prime tomar la lengua de la tyera ke mos resivyo kon manos avyertas en el tyenpo de muestra dezgrasya la kualo mos dyo i mos da los frutos de todas las derechidades ke goza kada uno de nuestros konermanos. la deviza de la manseveria inteligente muestra es de aresivir por lengua materna la lengua serba i puede tener como resultado de alešar la avla espanyola si no por entero alomenos como lengua materna. para mozotros la lengua espanyola es una lengua ažena i kon poko sensya se puede pensar ke kada uno emprimero kale ke sepa la lengua de su tyera i enos en segundo lugar lenguas aženas*“. (R. P. 1.3.1894, 200–202; transkr. Ana Štulić)

kasnije, s manjim ili većim žarom, pokušavali da prošire među svojom braćom i sestrama. Obe ideologije su imale jezički program, odnosno propagirale su upotrebu jednog nacionalnog jezika. Kandidati su bili moderni španski, jezik sa kojim su se Sefardu susreli u modernoj epohi, kada su uspostavili odnose sa Španijom, i moderni hebrejski jezik – nacionalni jevrejski jezik, modernizovan i revitalizovan zahvaljujući ideologiji jevrejskog nacionalizma, cionizma. Ali ispostavilo se da suparnici srpskog kao nacionalnog jezika ni izbliza nisu toliko privlačili Sefarde koliko jezik zemlje u kojoj su živeli. Prestižnima su se smatrali i francuski, nemački, ruski, engleski i italijanski, budući da su to bili značajni međunarodni jezici u oblasti kulture, politike i ekonomije. To su bili jezici koje su sefardski intelektualci učili zahvaljujući modernom obrazovanju i kulturi, ali bez namere da bilo koji od njih usvoje kao nacionalni jezik, urpkos njihovoj širokoj rasprostranjenosti (Vučina Simović, 2010).

Za razliku od jevrejsko-španskog, svi gorenavedeni jezici imali su standarizovan oblik i bili su prestižni jer su imali status nacionalnih jezika. Ta činjenica je snažno uticala na jezičku svest Sefarda: počeli su da smatraju da je njihov jezik inferioran u odnosu na pomenute jezike, jer nije imao zajedničku normu i bio je daleko od toga da postane nacionalni jezik. Sefardi su zapravo prigrlili opšte prihvaćenu ideologiju modernosti, koja je bila sastavni deo ideološkog arsenala nacionalizma u smislu „jezičke ideologije nacionalne države“ ili „ideologije standardnih/nacionalnih jezika“: jezik dostojan toga da se smatra potrebnim i modernim trebalo bi da bude nacionalan i standardizovan. Jevrejsko-španski, budući da je bio govorni jezik i, osim toga, stran judaizmu, zbog toga što je vukao korene sa Iberijskog polustrva, uvek se smatrao inferiornim u odnosu na hebrejski. Kako nije imao savremenu gramatiku, rečnik i pravopis, ubrzo je stekao status „žargona“ bez mnogo značaja i bez budućnosti. Reči Isidora Sumbula, člana Esperanse, udruženja sefardskih studenata u Beču, odražavaju izrazito negativne stavove prema jevrejsko-španskom jeziku:

„Bez gramatike, bez rečnika, bez sopstvenih slova, prepušten neodgovornoj proizvoljnosti i toliko upropašten koliko ima zemalja u kojima žive španski Jevreji.“²⁰ (Pulido, 1905: 125) (prev. I.V.S)

Isti autor smatra da je etnički jezik Sefarda ništa drugo do „iskvaren španski“ (“un mal español”) i da, zbog brojnih grešaka i provincijalizama, onemogućava Sefardima da komuniciraju sa svojom braćom i sestrama iz drugih krajeva Srbije, Bugarske i Nemačke, kao i da ga „pravi Španac ne može razumeti“ (“ke un vero espanyol no la puede entender”, R. P, 1/3/1894: 200–202, transkr. A. Š.).

Zbog pomenutih jezičkih ideologija, Sefardi su krajem XIX veka dozvolili da većinski jezik prodre u domene koji su dugo bili rezervisani za jevrejsko-španski jezik

²⁰ “Sin gramatica, sin vocabulario, sin sus caracteres, abandonada á una irresponsable voluntariedad esta ella tan estropeada, cuanto varios son los estados que los judios españoles moran.”

(domen porodice, usmene tradicije, vere, pisane reči, Jevrejske mahale i Jevrejske opštine i njenih društava) i da ga u međuratnom razdoblju, negde brže, negde sporije, u potpunosti zameni u domenima koje su podrazumevali veći stepen interetničke komunikacije (domen posla, javne administracije i obrazovanja, vojske).

c) Učešće beogradskih Sefarda u višejezičnosti obrazovanih i obrazovnoj višejezičnosti

Kada je reč o višejezičnosti u doba modernizacije, zanimljivo je analizirati učešće Sefarda u onome što Đurić (2013: 401) označava kao „višejezičnost obrazovanih“ i „obrazovna višejezičnost“, dva fenomena koja su, prema mišljenju autorke, „odigrala (...) značajnu ulogu u modernizaciji Srbije“.

O tome da je sefardska elita u Beogradu koristila francuski²¹ u svojoj ličnoj prepisci svedoče pisma iz Palestine koja je Avram B. Davičo (rođen 1906. u Beogradu, preminuo u Palestini 1934. godine), član ugledne porodice Davičo, pisao svojoj majci, Streji. Pojedina njegova pisma su 1933. godine prevedena na srpski i objavljena pod nazivom *Pisma majci. Fragmenti pisama iz Palestine*. Samo je jedno pismo napisano na srpskom, na izričit zahtev majke, koja je želela da ga pročita na sastanku Udruženja cionističkih žena (W.I.Z.O). U tom pismu Avram izjavljuje kako radije piše na francuskom:

„Interesantno, sad kad ti pišem vidim da je za mene lakše da se izražavam na francuskom. Evo jednog primera kako smo mi Jevreji do sada bili lutilice, koje su uvek pozajmljivale tuđ jezik, tuđe običaje i u opšte tuđe kulturne tekovine“. (Davičo, 1933: 21)

Ipak, pismo otkriva da su Davičo i drugi mladi cionisti među sobom govorili srpski, dok su se trudili da što više koriste hebrejski dok su radili: „(...) nije dovoljno biti u Erecu [Izraelu] pa da nam odjednom hebrejski postane naš jezik kojim se najlakše izražavamo“. (Davičo, 1933: 21)

Iz drugih istorijskih dokumenata saznajemo na koji način su strane jezike koristili drugi članovi porodice Davičo, za koju Krinka Vidaković-Petrov (2010: 308) navodi da je „imala avangardnu ulogu u zajednici u periodu od ključnog značaja za transformaciju

²¹ Od svetskih jezika francuski je najviše uticao na svest Sefarda u vezi sa jezikom i njegovom upotrebom. Počevši od XVIII veka, ovaj jezik je u svojoj standardizovanoj formi i u sprezi sa francuskom kulturom, počeo da uživa izuzetan prestiž među elitama kako u Francuskoj tako i u drugim evropskim zemljama. Širenje francuske kolonijalne moći tokom XIX veka omogućilo je da uticaj francuske kulture i jezika bude prisutan širom sveta. Njegovom širenju u jevrejskom svetu posvetila se Svetska jevrejska alijansa (*Alliance Israélite Universelle*), institucija koja je 1860. godine osnovana u Parizu. Zahvaljujući rasprostranjenosti mreži škola u Francuskoj i na Orijentu, Alijansa je uspela da prilično podigne nivo obrazovanja Sefarda i da, istovremeno, promoviše francuski jezik i frankofonu kulturu izvan Francuske (Lebel, 2008: 147). Alijansine škole nikada nisu postojale na teritoriji Srbije, kao ni u Bosni i Hercegovini, a razlozi za to tek treba da budu istraženi.

sefardskog kolektivnog identiteta u XIX veku²². Iz pisama napisanih između 1822. i 1830. godine vidi se da su osnivač porodice, David Hajim, i njegovi sinovi kompletnu trgovačku prepisku s knezom Milošem Obrenovićem vodili na nemačkom²³ (Alkalaj, 1927: 22–25). Osim toga, otac Avrama Daviča, advokat Benko S. Davičo (1870–1913), i njegov brat Hajim S. Davičo (1854–1918), renomirani pravnik, diplomata i pisac, preveli su brojna književna dela napisana na španskom jeziku (Stojanović, 1999: 501; Vidaković-Petrov, 2010: 310). Možemo dodati da smo imali priliku da se uverimo na osnovu pisama koja se čuvaju u Arhivu Srbije da je Hajimova supruga Lela Davičo svojim srpskim prijateljima pisala na nemačkom jeziku, iako je odlično znala srpski, o čemu svedoče njeni tekstovi objavljeni u tadašnjoj srpskoj štampi.

Na osnovu odgovora učesnika ankete *Moja porodica* izloženim u *tabelama 4–6*, o jezicima koje su znali oni sami i njihovi roditelji, dede i babe, možemo doneti brojne zaključke o odabiru stranih jezika među sefardskim stanovništvom u Beogradu. Možemo pretpostaviti da je stepen poznavanja jezika bio veći nego što to pokazuju upitnici, jer podaci o jezicima koje su znali roditelji, babe i dede nisu direktan izvor. Osim toga, poznavanje jezika bilo je u direktnoj vezi sa društvenim i/ili obrazovnim statusom svakog pojedinca.

Kad god je to bilo moguće, podaci iz upitnika upoređivani su s podacima iz studija o istoriji nastave stranih jezika u Srbiji. Nećemo zalaziti u detalje, ali daćemo opšti pregled osnovnih tokova. Nastava stranih jezika je u srpski obrazovni sistem uvedena u isto vreme kada je započeta modernizacija školstva, četrdesetih godina XIX veka, i dugo je bila izložena različitim uticajima, koji su oscilirali između konkretnih uslova za razvoj nastave, mešanja spoljne i unutrašnje politike zemlje u izbor jezika koji će se predavati i političkih, društvenih i kulturnih ideologija koje su bile u modi (Filipović et al, 2006: 114; Ignjačević, 2006; Krnjajić-Cekić, 2010: 125). Političke partije su imale podršku velikih sila i bile su pod njihovim uticajem, koji se, naročito od druge polovine XIX veka, mogao osetiti na kulturnom i intelektualnom planu (Damljanović & Končarević, 2010: 34). Najdužu i najdublju tradiciju u Srbiji ima nastava francuskog i nemačkog jezika, koja se razvijala uporedo sa opštim razvojem srpskog školstva, a pre svega visokog obrazovanja, naročito u razdoblju od poslednje trećine XIX veka do početka XX veka (Stikić, 2009: 238; 2012: 24). Poznavanje ova dva jezika se smatralo obaveznim među obrazovanim (Stikić, 2009: 237–238; Krnjajić-Cekić, 2010: 126). Nastava ruskog jezika, koja je uvedena kasnije, osamdesetih godina XIX veka, i koja je bila manjeg obima nego nastava francuskog i nemačkog jezika, više je uticala na srpsku intelektualnu elitu nego na ostale slojeve društva

²² “(...) played an *avant-garde* role in the community during a period of crucial significance in the transformation of the Sephardic collective identity in the XIX century.”

²³ David Hajim, poznatiji kao Davičo, bio je ugledni trgovac i poslovni saradnik srpskog kneza.

(Damljanović & Končarević, 2010: 34). Nastava engleskog jezika započela je u istom periodu, ali se do tridesetih godina xx veka nije naročito razvijala, a posebno je dobila na zamahu u drugoj polovini xx veka (Ignjačević, 2006: 216–217)

U prvoj grupi ispitanika (rođenih između 1840–1870, videti *Tabelu 4*), najzastupljeniji strani jezik je bio nemački (38%), i to gotovo podjednako kod oba pola (36% žena naspram 38% muškaraca), za razliku od francuskog jezika, gde su prednjačili muškarci u odnosu na žene (38% naspram 9%). Što se tiče drugih internacionalnih jezika, primećuje se skromno poznavanje engleskog (13%) i italijanskog (8%), i to samo među muškarcima. Ako izuzmemo nemački, jezik susedne Austrougarske, Sefardi iz ove grupe slabo su poznavali lokalne jezike: turski (8%), rumunski (8%) i mađarski (4%). Isto se može reći za jevrejske jezike, hebrejski (4%) i jidiš (4%).

Tabela 4. Strani jezici koje su znali Sefardi rođeni između 1840. i 1879. godine

		24	Žene	11	Muškarci	13
Jezici	Ukupno	%		%		%
Hebrejski	1	4	0	0	1	8
Jidiš	1	4	0	0	1	8
Nemački	9	38	4	36	5	38
Francuski	6	25	1	9	5	38
Engleski	3	13	0	0	3	23
Italijanski	2	8	0	0	2	15
Ruski	0	0	0	0	0	0
Portugalski	0	0	0	0	0	0
Turski	2	8	0	0	2	15
Rumunski	2	8	1	9	1	8
Bugarski	0	0	0	0	0	0
Mađarski	1	4	1	9	0	0
Albanski	0	0	0	0	0	0

Za grupu 2, koju čine ispitanici rođeni između 1880. i 1917. godine (videti *Tabelu 5*), nemački i francuski bili su još atraktivniji, budući da je 47% znalo nemački i 38% francuski. Raspodela između polova je u slučaju nemačkog bila potpuno jednaka (47% kod oba pola), a u slučaju francuskog, ako uporedimo sa starijim generacijama, prilično ujednačena. Muškarci su i dalje prednjačili u odnosu na žene (40% nasuprot 37%), ali ni

izbliza u tolikoj meri kao kod prve grupe ispitanika. To je bila posledica povećanja stepena obrazovanja među ženama do kojeg je došlo krajem XIX i početkom XX veka. Poznavanje drugih svetskih jezika pokazuje sledeće tendencije: stagniranje u slučaju engleskog, mali porast u slučaju ruskog i značajno povećanje u slučaju italijanskog (sa 8% na 21%). Znanje lokalnih jezika i dalje je skromno, a zastupljeni su samo rumunski (6%), bugarski (3%) i mađarski (3%). Međutim, uočava se skroman porast kada je reč o hebrejskom (9%), koji su znali jedna žena i dva muškarca.

Tabela 5. Strani jezici koje su znali Sefardi rođeni između 1880. i 1917. godine

		34	Žene	19	Muškarci	15
Jezici	Ukupno	%		%		%
Hebrejski	3	9	1	5	2	13
Jidiš	0	0	0	0	0	0
Nemački	16	47	9	47	7	47
Francuski	13	38	7	37	6	40
Engleski	4	12	3	16	1	7
Italijanski	7	21	5	26	2	13
Ruski	1	3	0	0	1	7
Portugalski	0	0	0	0	0	0
Turski	0	0	0	0	0	0
Rumunski	2	6	2	11	0	0
Bugarski	1	3	0	0	1	7
Mađaski	1	3	0	0	1	7
Albanski	0	0	0	0	0	0

Kao kod prethodnih grupa, i kod ispitanika iz treće grupe, rođenih između 1918. i 1942. godine (videti *Tabelu 6*), nemački (50%) i francuski (60%) spadaju u popularne jezike, ali ih je, uprkos porastu, pretekao engleski (80%), koji je doživeo pravi *bum* polovinom i u drugoj polovini XX veka. Zastupljenost francuskog je po prvi put veća nego zastupljenost nemačkog, i to zahvaljujući vezama Srbije sa saveznicom Francuskom za vreme Prvog svetskog rata i nakon njega. Isto tako, uočava se porast učenja italijanskog jezika (50%). Iako su rezultati za četiri najzastupljenija jezika u potpunosti ujednačeni, ti isti rezultati kod žena pokazuju različite vrednosti, a u slučaju engleskog i iznenađujuće (86%). Poznavanje lokalnih jezika među ispitanicima treće grupe je zanemarljivo, budući da je samo jedna žena znala albanski.

Tabela 6. Strani jezici koje su znali Sefardi rođeni između 1918. i 1942. godine

		10	Žene	7	Muškarci	3
Jezici	Ukupno	%		%		%
Hebrejski	2	20	2	29	0	0
Jidiš	0	0	0	0	0	0
Nemački	5	50	3	43	2	67
Francuski	6	60	4	57	2	67
Engleski	8	80	6	86	2	67
Italijanski	5	50	3	43	2	67
Ruski	0	0	0	0	0	0
Portugalski	1	10	0	0	1	33
Turski	0	0	0	0	0	0
Rumunski	0	0	0	0	0	0
Bugarski	0	0	0	0	0	0
Mađarski	0	0	0	0	0	0
Albanski	1	10	1	14	0	0

Zaključak

Modernizacija i stvaranje novih nacionalnih država na Balkanu u XIX i početkom XX veka, što je bio slučaj sa Srbijom, značajno su izmenili političku i društvenu situaciju u čitavom regionu, ali su uticali i na jezički repertoar beogradskih Sefarda. Stavljena je tačka na dugotrajnu višejezičnost koja je u osmanlijskoj epohi vladala u domenima koji su podrazumevali međuetničku komunikaciju. Stvorena je nova hijerarhija među jezicima (nacionalni/većinski nasuprot etničkih/manjinskih, standardni nasuprot govornim jezicima/dijalektima/žargonima). Isto tako, znanje balkanskih jezika je s vremenom opadalo, dok je upotreba modernih internacionalnih jezika progresivno rasla. Beogradski Sefardi su počeli da prate moderne tokove u učenju stranih jezika, pri čemu su posebno bili zainteresovani za nemački i francuski, a manje za italijanski i engleski. Tradicionalna višejezičnost se s vremenom transformisala u višejezičnost obrazovanih, koji su ovladali različitim jezicima zahvaljujući razvoju modernog obrazovanja.

Naša analiza odabira jezika među beogradskim Sefardima kroz vreme, koji se manifestovao u vidu održavanja/zamene jevrejsko-španskog kao etničkog jezika i učenja i korišćenja pojedinih stranih jezika, pokazuje da je postojala neprekidna i direktna veza

između izbora i upotrebe jezika i različitih društvenih i psiholoških struktura. To znači da je za analizu odabira jezika neophodan kontekst koji nam pruža društvena i kulturna istorija sefardske zajednice u Beogradu jer nudi informacije od suštinskog značaja za tumačenje proučavanih fenomena. Međutim, i sama analiza odabira jezika među beogradskim Sefardima istovremeno nadopunjuje njihovu društvenu i kulturnu istoriju, kao i istoriju Beograda i Srbije uopšte. Štaviše, smatramo da naša analiza takođe nudi uvid u to kako se menjao pogled Sefarda na svet i kako su donosili odluke (po vlastitoj želji ili ne, svesno ili nesvesno) u vezi sa njihovim individualnim i društvenim identitetima.

Bibliografija

- Istorijski arhiv Beograda, Fond Uprave grada Beograda, f.– V– br. 1438/ 1847.
- Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete Srbije, n. IV, r. 245/ 1847.
- Arhiv Srbije, Ministarstvo prosvete Srbije, n. I, r. 71/ 1873, br. 113.
- Alkalaj, David. 01/11/1939. „Iz prošlosti naše zajednice. Prva kulturna stremljenja naše omladine: Društvena škola za izobražavanje srpsko-jevrejske omladine. Prilog za istoriju beogradskih Jevreja“, *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine 1*, 11: 5.
- Alkalaj, Isak. 1927. „Arhivska građa o Jevrejima u Srbiji“, *Jevrejski almanah za godinu 5688 (1927–1928)* 3, str. 21–44.
- Bauman, R.; C. L. Briggs. 2003. *Voices of Modernity: Language Ideologies and the Politics of Inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benbassa, Esther; Aron Rodrigue. 2004. *Historia de los judíos sefardíes. De Toledo a Salónica*. Traducción José Luis Sánchez-Silva. Madrid: Abada.
- Braunmüller, Kurt; Gisela Ferraresi. 2003. „Introduction“, u: Kurt Braunmüller; Gisela Ferraresi (eds.) *Aspects of Multilingualism in European Language History*. Philadelphia: John Benjamins, str. 1–13.
- Davicho, Avram. 1933. Pisma majci. Fragmenti pisama iz Palestine Avrama Davičo, Predgovor Moša Demajo. Beograd: Štamparija „Zaštita“ Karaoglanović.
- Callaway, Nicholas. 2008. *Judeo-Spanish and the Success of the Standard. A Case Study of the Role of Standard Language Ideology in Language Shift*. Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller.
- Damljanović, Dara; Ksenija Končarević. 2010. *Nastava i metodika nastave ruskog jezika u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Čigoja.
- Đurić, Ljiljana. 2013. „Obrazovna višejezičnost i višejezičnost obrazovanih u procesu modernizacije Srbije (1878–1913): viđenje savremenih istoričara“, u: Julijana Vučo; Vesna Polovina (eds.) *Savremeni tokovi u lingvističkim istraživanjima*, vol. 2, str. 397–425.

- Elias, Samuel B. 1/13.02.1888. "Novidades Israelitas", *Luzero de la Paciencia* 3, 6, str. 83–84.
- Elias, Samuel B. junio 1889. "Puede lašon hakodeš ser una lengua avlada?", *El amigo del pueblo*, 1, 9, str. 1–6.
- Fase, Willem; Koen Jaspaert; Sjaak Kroon. 1992. "Maintenance and Loss of Minority Languages. Introductory Remarks", u: Willem Fase; Koen Jaspaert; Sjaak Kroon, eds., *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, str. 3–13.
- Fasold, Ralph. 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford, New York: Blackwell.
- Filipović, Jelena. 2015. *Transdisciplinary approach to language study: The complexity theory perspective*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Filipović, J.; I. Vučina Simović. 2010. "La lengua como recurso social: el caso de las mujeres sefardíes de los Balcanes", u: Paloma Díaz-Mas; María Sánchez Pérez (eds.) *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), str. 259–269.
- Filipović, Jelena; Ivana Vučina Simović. 2012. "El judeoespañol de Belgrado (Serbia): un caso paradigmático de desplazamiento lingüístico en los Balcanes", *Hispania. A journal devoted to the teaching of Spanish and Portuguese*, 95, 3, str. 495–508.
- Filipović, Jelena; Julijana Vučo; Ljiljana Đurić. 2006. „Rano učenje stranih jezika u Srbiji“, *Inovacije u nastavi: časopis za savremenu nastavu*, 2, str. 113–124.
- Gellner, Ernest. 1964. *Thought and Change*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Gimeno Menéndez, Francisco; María Victoria Gimeno Menéndez. 2003. *El desplazamiento lingüístico del español por el inglés*. Madrid: Cátedra.
- Hytlenstam, Kenneth; Christopher Stroud. 1996. "Language maintenance", u: Hans Goebel et al. (eds.) *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*, vol. 1. Berlin: Walter de Gruyter, str. 567–578.
- Ignjačević, Anđelka. 2006. *Engleski jezik u Srbiji*. Beograd: Filološki fakultet.
- Kalderon, Solomon. 1/10/1939. „Prva muška gimnazija u Beogradu i njena stogodišnjica“, *Vesnik Jevrejske sefardske veroispovedne opštine*, 1, 10, str. 6–7.
- Krnjaić-Cekić, Nada M. 2010. „Strani jezici u Srbiji: na pretečama BU“, *Uzdanica: pedagoško-književni časopis*, 7, 1, str. 125–132.
- Lebel, Jennie. 2008. *Tide and Wreck: History of the Jews of Vardar Macedonia*. Bergenfield, NJ: Avotaynu.
- Museo Histórico Judío. 1979–1980. Encuesta *Mi Familia*. Belgrado.
- Pulido, Ángel. 1905. *Espanoles sin patria y la raza sefardí*. Madrid: Establecimiento tipográfico de E. Teodoro.
- Pütz, Martin. 1997. "Language choices: contact or conflict? Introduction", u: Pütz, Martin (ed.) *Language choices: conditions, constrains, and consequences*. Amsterdam: John Benjamins, ix–xxi.

- R. P. 1/3/1894. “La lengua materna”, *El amigo del puevlo* 6, 13, str. 200–202.
- Rakić, Vesna. 1992. „Jevrejske škole u Beogradu do 1941. godine“, u: Samardžić, Radovan (ed.) *Zbornik 6: Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji beogradskih Jevreja*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej, str. 326–358.
- Sindik, Dušan. s.a. „O jevrejskim školama u Beogradu u XIX veku“, *Jevrejski almanah 1961–62*, str. 98–109.
- Smith, Anthony. 1998. *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge.
- Stikić, Biljana. 2009. „Počeci srednjoškolske nastave francuskog jezika u Srbiji“, u: Biljana Mišić Ilić; Vesna Lopičić (eds.) *Jezik, književnost, identitet: zbornik radova*, vol. 1, Jezička istraživanja, str. 237–248.
- Stikić, Biljana. 2012. *Usvajanje stranog jezika u specifičnom kontekstu: francuski jezik i Srbi u Prvom svetskom ratu*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Stojanović, Jasna. 1999. “Hajim Davičo, traductor y crítico de Cervantes en las letras serbias”, *Anales Cervantinos* 35, str. 501–510.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 2010. “Identity and Memory in the Works of Haim S. Davicho”, u: Paloma Díaz-Mas; María Sánchez Pérez (eds.) *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), str. 307–316.
- Vučina Simović, I. 2009. “El papel de la mujer sefardí en el mantenimiento/ desplazamiento del judeoespañol en el territorio de la antigua Yugoslavia”, *El Presente. Studies in Sephardic Culture*, 3, str. 253–270.
- Vučina Simović, I. 2010. *Stavovi govornika prema jevrejsko-španskom jeziku: u prilog stvaranju tipologije održavanja/ zamene jezika*, tesis doctoral. Belgrado: Universidad de Belgrado.
- Vučina Simović, I. 2013. “In search of the Historical Linguistic Landscape of the Balkans: the Case of Judeo-Spanish in Belgrade”, *El Presente: Studies in Sephardic Culture*, 7, Menorah: Collection of Papers 3, str. 165–186.
- Vučina Simović, Ivana; Jelena Filipović. 2009. *Etnički identitet i zamena jezika u sefardskoj zajednici u Beogradu*. Belgrado: Zavod za udžbenike.